

סוגיות עכשוויות באמנות המערכה

בין הקטבים

מלחמת "חרבות ברזל" ה' אדם וחברה

מרכז דדו
לחשיבה צבאית
בין-תחומית

מאמרי בין הקטבים
זמניים לקריאה גם
באתר מרכז דדו

בין שתי פרדיגמות יחסי צבא-חברה בישראל בעת מלחמת "חרבות ברזל"

אל"ם שרית שיף וד"ר רוני טיארג'אן-אורי¹

המאמר עוסק בשינוי תפיסות בחברה הישראלית בעקבות מלחמת "חרבות ברזל" - שינויים הנוגעים למציאות הביטחונית ולמאפייני המלחמה - ובהשלכותיהם על יחסי צבא-חברה. בעשורים שקדמו למלחמה שלטה פרדיגמה שבמרכזה השאיפה לשמור על סדר יום אזרחי בעת סבבי לחימה בעצימות נמוכה, אולם מייד לאחר אסון שבעה באוקטובר חזרה ללב הדיון קטגוריית חשיבה מארגנת חדשה-ישנה של מלחמה כוללת, שבליבה תפיסת "החברה המגויסת". טענת המאמר היא כי במשך השנתיים שבהם המלחמה מתנהלת, החברה הישראלית עדיין פוסחת על שני הסעיפים, והיא מתנהלת על פי תפיסה שנעה בין שתי הפרדיגמות. המאמר יתאר בכלליות את מאפייני הפרדיגמות, וידגים לאורן תפיסות כלפי סוגיות עכשוויות ביחסי צבא-חברה בישראל.

מבוא

אירועי שבעה באוקטובר הרעידו את אמות הסיפים. תחילה נראה היה שבעקבותיהם יבואו שינויים ניכרים כמעט בכל היבטי החיים בישראל, בראש ובראשונה יחולו שינויים קיצוניים בתפיסת ניהול הביטחון הלאומי של ישראל וביחסי צבא-חברה, ובעקבות אלה גם במרקם החיים הכולל בישראל. בשלב זה לא ברור עד כמה ובאיזו עוצמה התממשו ציפיות אלה, כפי שיתואר להלן.

בשנים שמתחילת המאה ה-21 ועד שבעה באוקטובר 2023 נתפס לרוב **האיום הביטחוני**, הגם שהיה נוכח, כמעומעם ומוגבל, כזה שאינו מסכן את עצם קיומה של המדינה, אלא ממוקד באיום על חיי הפרט. בתקופה זו התרחשו לא מעט סבבי לחימה, כולם ענו ברמה זו או אחרת על ההגדרה של "אירועי לחימה בעצימות

¹ אל"ם שרית שיף היא ראש מחלקת מדעי ההתנהגות (ממד"ה) מאז 2023; ד"ר רוני טיארג'אן-אורי הוא ראש תחום מו"פ תשתיתי בממד"ה וחוקר יישומי עצמאי. חבר בוועד המנהל של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל.

נמוכה". בסבבים אלו הופעל צה"ל בעצימות חלקית, ומטרותיהם המוגדרות היו מתוחמות. במשך התקופה פיתחו תושבי ישראל מנגנון, שהתחזק והשתכלל עם השנים, של הסתגלות לאיום ויכולת להכילו מבלי שיבוש ניכר לשגרת החיים ולאיכות החיים (טיארג'אן, 2021). בשבעה באוקטובר השתנה המצב בישראל באחת, והגדרת המצב הביטחוני הפכה לאיום קיומי שמקורותיו רב־זירתיים ותחילתו באסון לאומי.

עד שבעה באוקטובר נראה היה שהחברה הישראלית בכללותה פועלת מתוך **שאיפה לשמירה על איכות חיים ועל רמת חיים גבוהה**, כמדינה דמוקרטית מערבית המתאפיינת בתחושת ביטחון של ממש, במשק משגשג, במצב רוח מרומם ובחששות מופחתים. מאז, ובמידה רבה עד הימים שבהם נכתבות שורות אלה (אוקטובר 2025), ניתן להעריך שקיים חוסן לאומי גבוה, ויש הערכות גבוהות בדבר יכולות ההתמודדות עם האתגרים הביטחוניים, אך קיימת פגיעה ניכרת בהערכת איכות החיים ובמורל הלאומי והאישי (סקרי ממד"ה, 2002–2025).

רמת הסולידריות החברתית בישראל הייתה ירודה לפני המלחמה, במיוחד בעשור שקדם למלחמת "חרבות ברזל" וביתר שאת מתחילת שנת 2023, עת התעצמו השסעים החברתיים על רקע תהליכי חקיקה. דומה היה שהיחסים החברתיים בישראל תלויים על בלימה, ושאיף יש סיכון להחרפה נוספת של המצב. אירועי שבעה באוקטובר והימים הראשונים שאחריו שינו באחת תמונה זו והחזירו את תחושת האיום הקיומי, עד כדי איום קמאי, שנתפס כמעט בלתי ניתן לשליטה. אז, כפי שמוכר ממקרים רבים בעבר בישראל ובמקומות אחרים, עלתה תחושת הסולידריות בטבעיות רבה, על אף שמתחת לפני השטח נשמרו השסעים "על אש קטנה". אומנם תחושת איום זו התמתנה מאוד בהמשך, אך גם בעת כתיבת שורות אלה היא עדיין קיימת. היא ניזונה גם מאיומים אחרים שהתפתחו במהלך השנתיים האחרונות, כמו צמיחת האנטישמיות בעולם ותחושת הבידוד הבין־לאומי שבו פועלת ישראל.

סוגיה מעניינת נוספת היא **רמת האמון** המוצהר בצה"ל, אותה יש לראות כמדד לטיב היחסים בין צבא לחברה. בעשרים השנים האחרונות הייתה רמת האמון של הציבור הישראלי בצה"ל גבוהה מאוד, כפי שעולה מסקרי עמדות ציבור. רמת האמון אף גברה זמנית בעת התרחשות סבבי הלחימה,² והיא קשורה במידה רבה להיבטים רגשיים הנובעים מהגדרת צה"ל כ"צבא העם" או "צבא האזרחים". האמון בצה"ל נותר גבוה גם לאחר שבעה באוקטובר, אך הוא מסויג מעט בהשוואה לזה שהיה באירועי לחימה בעבר. הסיבה לכך ככל הנראה היא בעיקר התוצאות הקשות של האירועים, שהרי כפי שנמצא במחקר ארוך טווח שנערך על בסיס נתוני ממד"ה (מחלקת מדעי ההתנהגות) – שני הגורמים המשפיעים ביותר על שינויים ברמת האמון המוצהר בצה"ל הם עצם התרחשות אירוע לחימה ותוצאותיה הנתפסות של

² בדומה לאפקט ההתכנסות סביב הדגל. ראו לדוגמה: Mueller, 1973, 1994.

מלחמה (Tiargan & Eran-Jona, 2016). סביר להניח שהלכי הרוח בעניין זה נמצאים עדיין בתהליכי עיצוב.

לנוכח האמור, המאמר עוסק בשאלה אם על רקע ההשפעה הדרמטית של אירועי שבעה באוקטובר ומלחמת "חרבות ברזל" חל שינוי תודעתי עמוק בחברה הישראלית. שינוי זה משנה ומעצב מחדש את כלל התהליכים החברתיים והתודעתיים, תוך חשיבה מחודשת על חברה וצבא ועל מלחמה ומאפייניה.

טענת המאמר היא כי מלחמת "חרבות ברזל" אכן שינתה דפוסים ביחסי צבא-חברה בישראל, אך שינוי זה, נכון לספטמבר 2025, עדיין בתהליך עיצוב. במילים אחרות - **במהלך המלחמה יחסי צבא-חברה בישראל נעים בין שתי פרדיגמות לגבי תפיסת המלחמה: מלחמה בעצימות נמוכה ומלחמה כוללת. מתקיים תהליך עיצוב של פרדיגמה חדשה, העשויה להיות מעין שעטנז של שתיהן ולשמש רכיב מרכזי בבניית זהותה של החברה הישראלית ושל תרבות צה"ל בטווח הזמן הנראה לעין.**

כוח מיחידת ההנדסה יהל"ם באימון (צילום: דובר צה"ל)

המאמר יוצא מנקודת הנחה שהפרדיגמות התפיסתיות השולטות בסוגיות של תודעת המלחמה לא השתנו דרמטית. הוא מציע דיון מסדר בפרדיגמות הקיימות ובמתחים שיש ביניהן בהשפעת המלחמה.

הניתוח מבוסס על עיבוד של מקורות מגוונים: תובנות מעבודת צוות החשיבה שהפעילה מחלקת מדעי ההתנהגות של צה"ל מאז תחילת המלחמה, ומקורות מידע שהיא אספה במהלך כל תקופת המלחמה. אלה כוללים סקרי עמדות,

ניתוחי תקשורת ורשתות חברתיות, התייעצות עם מגוון רחב של מומחים (צבאיים ואזרחיים) ופורומים של למידה והיוועצות. תחילה יתוארו שתי הפרדיגמות, לאחר מכן תתואר הדינמיקה ביניהן, ובסופו של המאמר יובאו מסקנות להמשך.

1. פרדיגמת המלחמה בעצימות נמוכה

עיצוב פרדיגמה זו החל לקראת אמצע-סוף המאה הקודמת והושפע בראש ובראשונה מההבנה שרווחה בעולם המערבי, שהאיום בפריצת מלחמה גדולה מהסוג ה"קלסי" פחת מאוד. התפיסה הרווחת גרסה כי מאפייני המלחמה השתנו וכי גדלה שכיחותן של מלחמות קטנות, אשר בין מאפייניהן המרכזיים: אסימטריה ביחסי הכוחות, לחימה המתנהלת לעיתים קרובות בין מדינות לארגונים לא מדינתיים, בדרך כלל בתוך אוכלוסייה אזרחית, ומעורבות רבה של גורמים שלישיים כמו תקשורת, דעת קהל וגורמים בין-לאומיים. בישראל במיוחד התחזקה התקווה שפתרונות דיפלומטיים יחליפו את הצורך בהפעלת צבא, כפי שבא לידי ביטוי בסדרה של הסדרים מדיניים שנערכו בתחילת המאה ה-21. בבסיס פרדיגמה זו עומדת השאיפה לשימור קיומה של חברה דמוקרטית-ליברלית: חברה השואפת לחיים נוחים, לכלכלה יציבה ולסביבה בטוחה יחסית. בחברה כזאת לצבאות יש תפקיד שולי יחסית.

רבות נכתב במהלך תקופה זו על המלחמות החדשות הללו, והן זכו למגוון כינויים בספרות האקדמית והצבאית. בין הכינויים: לחימה בקרב אוכלוסייה (War among the people, Smith, 2012); עימות מוגבל (אמ"ץ-תוה"ד, 2001); לוחמה מהדור הרביעי (Hammes, 1994, 2005); מלחמה היברידי (Hybrid Wars, Hoffman, 2005, 2009; Mattis & Hoffman, 2007); עימות בעצימות נמוכה (Low Intensity Conflict, United States Army, 1990); ומלחמות בתווך אזרחי (לדוגמה: עירן יונה, 2012). כל ההגדרות הללו כללו מרכיבים דומים, אך כל אחת מהן הבליטה רכיב זה או אחר של אופי המלחמה.

תפיסות אלה, יחד עם סוגיות אחרות הקשורות להלכי רוח ולתפיסות חברתיות מתפתחות בדמוקרטיה המערבית, השפיעו גם על בניית צבאות מסוג חדש, שצ'ארלס מוסקוס וחבריו היטיבו להגדירם כ"צבאות פוסט-מודרניים" (Moskos et al., 2000); הם צבאות אלה נבדלים מצבאות "קלסיים" בכמה מאפיינים. הם קטנים יותר; התנדבותיים (מקצועיים) ולא צבאות המונים המבוססים על גיוס חובה; משימותיהם שונות מבעבר, והן משימות של שמירת שלום בעיקר; ויש להם מרכיב טכנולוגי ניכר. כמו כן הם זכו לפחות יוקרה בעיני החברה המערבית. פרדיגמה זו הייתה שלטת בעולם המערבי בשלושת העשורים האחרונים.

בישראל למודת האיומים והמלחמות הבשילו תהליכים אלה לאט יותר. לא חל שינוי דרמטי במבנה הצבא, בראש ובראשונה בכך שמנגנון גיוס החובה נשמר. עם זאת, הדיון השפיע מאוד על תפיסת האיום, על הצבא ועל החברה הישראלית במגוון

רחב של ממדים השלובים אלה באלה (טיארג'אן, 2021). בין ההשפעות המרכזיות ניתן למנות את:

השתנות מאפייני האיום וירידה בתפיסת הסיכוי לפרוץ מלחמות גדולות:

בהמשך למגמות הגלובליות שתוארו לעיל, תהליכים דומים התרחשו גם בחברה הישראלית, בעיקר החל ממלחמת לבנון הראשונה ב־1982. תהליכים אלה הביאו לשינוי באסטרטגיית הפעולה של צה"ל (טיארג'אן ופינקל, 2025; שני וקוצ'יק, 2007; Michael, Kellen & Ben Ari, 2009; Siboni, 2009).

שינויים באווירה החברתית בישראל וטענות על התערערת תפיסת הניטרליות

הפוליטית של צה"ל בשל פעולה בקרב אוכלוסייה אזרחית: מלחמת לבנון הראשונה והאינתיפאדה הראשונה היו הסמן הראשון לפגיעה לכאורה בניטרליות הפוליטית של צה"ל ולשחיקת התדמית שלו כגוף א־פוליטי (ליסק, 1990; Cohen, 2001).

שינוי אסטרטגיית הפעולה של צה"ל, והסכמי שלום כברירה חלופית לפעילות

צבאית: החל משנות התשעים של המאה הקודמת, עם החתימה על הסכמי השלום עם מצרים וירדן ועל הסכמי אוסלו עם הפלסטינים, הפכה האפשרות לדיאלוג מדיני מוחשית (Inbar, 1990).

התחזקות אידאולוגיה ליברלית בישראל, על חשבון אידאולוגיה ממלכתית־

קולקטיביסטית (Levy, 2009); ובהקשר הביטחוני – **חדירת אתוס כלכלי נאו־ליברלי לדין הביטחוני** – בחינת צה"ל במונחי יעילות כלכלית על רקע ההבנה כי משאבי המדינה מוגבלים וכי האיום הקיומי התעמעם (אריאן, 1999; עירן יונה, 2019).

שינוי אופני הסיקור התקשורתי לרבות של אירועי לחימה, הנובע משינויים

מהותיים בעולם תקשורת ההמונים ומשינוי לכאורה ביחס התקשורת לצבא (כספי, 1997; לימור, 1997).

כל אלה יחדיו הובילו בהדרגה להגדרת סוג חדש (לשעתו) של אירועי לחימה, שמתוך מגוון ההגדרות אנו בוחרים לכנותן: "מלחמות בעצימות נמוכה", ולצד זאת גם לשאיפה לחיזוק מרכיבים של חברה אזרחית. הבנות אלה השפיעו מאוד על תפיסת הביטחון הישראלית ובוודאי על יחסי צבא-חברה, במגוון רחב של היבטים. להלן יתוארו פרמטרים מרכזיים שיסייעו באפיון הפרדיגמה ששלטה בתודעה הישראלית עד שבעה באוקטובר 2023, בדגש על היבטי צבא-חברה:

תפיסת האיום: מעבר מאיום קיומי לאיום מתמשך אך מוגבל, איום של טרור

המפריע לקיום היום־יומי של תושבי המדינה, במקום איום על עצם קיומה של המדינה. יודגש כי גם בתקופה זו תחושת האיום הייתה נוכחת, אך בעוצמה ובאופי אחרים.

מאפייני העימות הצבאי: ניסיון להגיע להכרעה באמצעות **אש מנגד ומודיעין;**

את מקומן של ה"מלחמות הגדולות" ושל התמרון הצבאי כשיטת לחימה מובילה תפסו שני סוגי עימות: מחד גיסא, **סבבים בעצימות לחימה מוגבלת** עם מטרות מוגדרות, שמטרתן המרכזית הייתה לרוב הרחקת הסבב הבא, ומאידך גיסא,

המערכה שבין המערכות (מב"ם) שהתאפיינה בפעולות צבאיות חשאיות וספורדיות; שאיפה עקרונית להרגלה והכלה מתוך הבנה שכל סבב לחימה אמור להסתיים תוך זמן קצר ויאפשר את המשך החיים הסדירים של אזרחי ישראל. לעיתים הדבר הביא גם להכלת התקפות האויב או לתגובות ממותנות נגדו. התפתחות אמצעי הגנה אקטיבית (במיוחד כיפת ברזל) הייתה בין המאפשרים המרכזיים לקיום עקרון זה; העצמת ההתבססות על טכנולוגיה לצורך מלחמה במקום שימוש בכוח אדם בהיקף גדול. גדל השימוש בטכנולוגיה מתוחכמת בשדה הקרב ובמודיעין, וגדלה מאוד היוקרה של כוח האדם הטכנולוגי בצה"ל בתקופה זו.

העמקת המובחנות כעיקרון מארגן של ניהול כוח אדם: הבדלים באורכי השירות, הבחנה בין מתגייסים לבין אלה שאינם מתגייסים ותגמולים שונים בשירות חובה ובמילואים.

שינויים באופנים ובהיקפים של הפעלת מערך המילואים: עם הקמת צה"ל הייתה הבנה שמערך המילואים נועד לשמש בביטחון השוטף, אך בעיקר ככוח מתמרן המכריע במלחמות גדולות. הוא הופעל באופן זה במשך עשרות שנים, אולם במהלך התקופה המתוארת צומצמה מאוד הפעלת המערך, והשימוש בו הוסדר בחקיקה תוך שינוי משימותיו, בין היתר מתוך הבנה שהשימוש בתמרון יבשתי הופך לפחות ופחות שכיח. בתקופה זו הוגבל השימוש בכוח אדם, קוצר משך שירות המילואים, קוצר גיל השירות ונסגרו יחידות מילואים. במקביל, משרתי מילואים הופעלו לעיתים למשימות חדשות, כמו החלפת כוחות סדיר בעת מלחמה.

שינוי מודל הקבע: מעבר להעסקה זמנית של חלק ניכר ממערך הקבע, תוך אימוץ הגיונות תעסוקתיים במודל, על חשבון הגיונות של שירות וטוטליות ביחסי הגומלין ההדדיים בין המשרת לבין צה"ל.

הקטנה ניכרת של תקציב הביטחון, והסטת התקציבים למטרות אחרות בחברה האזרחית.

פגיעה בקונצנזוס חברתי. עם או בלי קשר לתהליכים שתוארו לעיל, בתקופה זו (בעיקר בשנים שקדמו למלחמה) הועמקו השסעים בחברה הישראלית והודגשו פערים בין קבוצות חברתיות שונות. הישראלים התפנו לכאורה לעסוק בסוגיות שאינן ביטחוניות, בעת שבה האיום הקיומי על ישראל התערער מאוד.

2. מרכיבי פרידיגמת המלחמה הכוללת:

במודל הקלסי של מלחמה קונבנציונלית או "מלחמה מסורתית" בין מדינות, המערכה ניטשת בקרב העמים והאוכלוסיות האזרחיות ומתנהלת בין צבאות (אם שווים בעוצמתם ואם לאו). המלחמה מתנהלת בעיקר בשדות קרב, ולעיתים היא מתפשטת לאזורים מיושבים. מלחמה מסוג זה חותרת להכרעה בשדה הקרב ולתפיסת שטח באמצעות תמרון צבאי שכוחות יבשה מנהלים, ולעיתים בסיוע של כוחות לוחמים אחרים. התמרון כולל רצף של קרבות שמטרתם להביא להכרעה צבאית - הכנעת

רצונו של היריב להמשיך ולהילחם, וכך להגיע להישג מדיני (בזק, 2018; הכט, 2018; Lidell-Hart, 1967; Smith, 2012).

ניתן לומר כי במסגרת פרדיגמה זו צמחה התפיסה של "חברה מגויסת" או "אומה חמושה" (Nation in Arms) כתיאור מארגן של יחסי צבא-חברה. שורשיה של הפרדיגמה נמצאים באירופה בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19, בעיקר בצרפת בהשפעת המהפכה ומלחמות נפוליאון, וכן בפרוסיה. דוגמאות בולטות מאוחרות יותר למודל זה נמצאו גם בבריטניה במלחמת העולם השנייה ובישראל. הרעיון המרכזי הוא שמדינה אינה אמורה להישען על צבא שכיר קטן אלא על שירות חובה של אזרחיה, מתוך הבנה שיש איום ביטחוני של ממש. בין עקרונותיה המרכזיים של התפיסה: הגנת המולדת היא אינטרס לאומי כולל המקבל עדיפות על פני כל אתגר אחר; שירות חובה כללי, ולעיתים - כמו בבריטניה במלחמת העולם השנייה - כולל גיוס נשים; קשר בין אזרח לחייל - האזרח הוא החייל והחייל הוא האזרח, כלומר אין נתק בין הצבא לחברה; חברה מגויסת - החברה האזרחית עצמה מתארגנת סביב צורכי הביטחון (ראו לדוגמה: Calder, 1992; Adison, 2011; Moran & Waldorn, 2003; Craig, 1964).

היישוב היהודי בארץ ישראל וצה"ל אימצו את רעיון "אומה חמושה" דרך למידת המודל האירופי, תוך התאמה לצרכים של מדינה צעירה במלחמה על קיומה. דוד בן גוריון ביטא את הרעיון בבהירות בעת עיצובו של צה"ל. על פי מודל "צבא העם" או "צבא האזרחים" שעוצב, צה"ל נוסד על עיקרון של גיוס חובה לכלל האזרחים היהודים, כולל נשים. הבחירה במודל צבא זה התבססה בתחילת דרכה של המדינה הן על שיקול מבצעי, דהיינו הבטחת כוח צבאי גדול דיו - המבוסס בעיקר על מערך מילואים גדול - והן על שיקול חברתי, שלפיו הצבא משמש מסגרת לאומית מאחדת לכל מרכיבי החברה, והוא מקור להזדהות ולגיבוש זהות קולקטיבית משותפת (ראו לדוגמה מתוך הכתיבה הענפה בנושא: בן-גוריון, 1955; בן-אליעזר, 1994; בן-אליעזר, 2003; גזית ולוי, 2016; לוי, 2021; ליסק, 2001).

תפיסה זו שלטה בישראל בלא שינויים ניכרים עד שנות התשעים, עת החל השינוי הפרדיגמטי שעליו דובר בפרק הקודם.

בשבעה באוקטובר 2023 דומה היה שהעולם השתנה בחטף. האירוע הטראומטי באותו יום שינה עמוקות את החברה הישראלית ועורר בפתאומיות תפיסת איום קיומי רב זירתי. נראה היה שהעולם התערער ואין דבר בטוח; הצורך בהישרדות החליף את הציפייה לשמור על איכות החיים. מייד עלה הצורך בהתארגנות מחודשת בעקבות המצב החדש, ומבלי משים הוא העביר את החברה הישראלית לפרדיגמה התודעתית החדשה-ישנה של חברה מגויסת. בחלק מהזמן נראה שצה"ל חזר מייד לדפוסי פעולה מוכרים מהעבר, מתוך זיכרון האיום הקיומי שהיה מנת חלקה של מדינת ישראל במשך רוב שנות קיומה, ואולי אף מתוך זיכרון של חלק מדרכי הפעולה של צה"ל מאז.

בין מאפייני הפרדיגמה החדשה-ישנה של חברה מגויסת בישראל בתקופה שמייד לאחר שבעה באוקטובר:

תפיסת האיום: הגורם המרכזי והמעצב של הפרדיגמה החדשה-ישנה של חברה מגויסת הוא כאמור חזרת תחושת האיום הקיומי, ואפשר להעריך כי היא המעצבת העיקרית של יתר הגורמים.

מאפייני העימות הצבאי: מאפייני העימות הצבאי, שיצוינו להלן, הם גם גורם בהבניית הפרדיגמה החדשה וגם מאפיינים אותה: חוזרת תפיסת הצורך בהכרעה באמצעות **תמרון** במקום באש מנגד ובמודיעין ובמקום תפיסת הרגלה והכלה; הלחימה עוברת מסבבי לחימה מוגבלים וממערכה שבין המערכות **למלחמה מתמשכת** ומרובת נפגעים **בעצימות משתנה**; רעיונות **לחימת המסה והאדם בקרב** חוזרים - הצבא מתבסס שוב על צבא המונים ועל שילוב האדם בקרב (boots on the ground) לצד שימוש בטכנולוגיה מתקדמת; נראה כי אתוס **לחימת האדם** כאתוס מוביל חוזר לצד שימוש בטכנולוגיה.

כוחות צה"ל בפעולה (צילום: דובר צה"ל)

הפעלת מערך המילואים: אחד השינויים הדרמטיים שחלו בשנתיים האחרונות הוא הישענות על מערך המילואים בהיקפים גדולים מאוד, וקריאה למשרתי מילואים לתקופות שירות ממושכות במיוחד במשך כל תקופת המלחמה.

שמירה על מובחנות לצד שאיפה לשוויון בעומס: ככל שעובר הזמן מתחזקות הקריאות לשוויון בעומס השירות. נעשים מאמצים להרחיב את שירות החובה גם לאוכלוסיות נוספות, כולל שירות חרדים, לצד הרחבה ניכרת של כמות המשרתים במילואים.

הגדלה ניכרת של תקציב הביטחון: בעת כתיבת שורות אלה עדיין לא ברור מה יהיה גודלו עם הזמן.

חזרה (זמנית?) של הקונצנזוס חברתי: נראה כי לפחות בתחילתה הצליחה המלחמה לאחד מחדש את החברה הישראלית, ולו סביב תפיסת האיום, הכלת השסעים והתגייסות למען מטרה משותפת. הגם ששפעת השסעים החברתיים חזרה, ניתן לשער כי היא ממותנת יחסית בהשפעת המלחמה.

3. בין שתי פרדיגמות

אם נדמה היה במהלך אירועי שבעה באוקטובר ובחודשים הראשונים שאחריהם, כי חלה השתנות פרדיגמטית מהירה ושוורשית, טענה מרכזית של המאמר היא שככל שעובר הזמן מתברר שלא כך הדבר. המלחמה הניעה דינמיקה בין סכמות של צבא וחברה, ובעת כתיבת שורות אלה, שנתיים אחרי תחילת המלחמה, החברה הישראלית נמצאת בעיצומו של תהליך עיצוב של פרדיגמה חדשה, שהיא מעין שטטנו בין השתיים האחרות. הדינמיקה נעה בין שתי הפרדיגמות המתוארות, וניתן למצוא בה מרכיבים מובהקים של חברה אזרחית המאפיינים מלחמות בעצימות נמוכה, לצד מרכיבים מובהקים של חברה מגויסת המאפיינים מלחמות גדולות, וכן מרכיבים הנמצאים בין שתי הפרדיגמות.

נטען כי הסוגיה המשפיעה ביותר על היווצרות הפרדיגמה החדשה היא מאפייני המלחמה. בראש ובראשונה נוצר במלחמת "חרבות ברזל" מצב ייחודי של "מלחמות בתוך מלחמה" – שבה המלחמה המרכזית, זו המתנהלת בזירת עזה, היא מלחמה בעצימות נמוכה ברובה, ובמהלכה התפרצו כמה מלחמות בעצימות גבוהה יותר, כמו המבצעים "חיצו הצפון" ו"עם כלביא".

בתתי הפרקים הבאים תודגם הפרדיגמה המתהווה.

3.1 מרכיבים מפרדיגמת המלחמה בעצימות נמוכה

להלן מרכיבים השייכים לפרדיגמה של חברה אזרחית. יצוין כי גם מרכיבים אלה מושפעים, ולו חלקית או זמנית, מהיבטים של חברה מגויסת.

עצם העיסוק בחשיבה מסוג זה, שניתן לשייכה לתחום המכונה בצה"ל "תודעה", מאפיין לחימה בעצימות נמוכה. לחימה שבה מעורבים מגוון רחב של גורמים כמו חברה אזרחית, גורמים בין־לאומיים ועוד. הדבר אינו מפתיע, שהרי "חרבות ברזל" היא מלחמה בעצימות משתנה. לצד כמה שיאים של מלחמה עצימה, מתנהלת בעזה מלחמה ארוכה בעלת מאפיינים של לחימה בעצימות נמוכה – אסימטריה מובהקת, מעורבות גורמים בין־לאומיים, השפעה תקשורתית נרחבת ועוד.

ייתכן שהסממן הבולט ביותר להשתמרות הפרדיגמה של מלחמה בעצימות נמוכה הוא ההתעקשות להתמיד בניסיון לשמר איכות חיים טובה ושגרת חיים לרוב אזרחי ישראל. שגרה זו נשמרת ככל הנראה הודות לעובדה המבורכת שאזרחי ישראל מתרגלים ומסתגלים, תהליך שהכרנו כבר בדינמיקת הסבבים בשני העשורים הראשונים של המאה ה־21.

בד בבד, ולמרות התמשכות המלחמה, חלה **הסלמה במאבק הערכי והחברתי בין קבוצות חברתיות**. בשונה ממלחמות העבר, מלחמת "חרבות ברזל" פרצה בעת משבר חברתי עמוק מאוד. משבר גלוי ולעיתים סמוי שנוכח במשך כל תקופת המלחמה, ואולי אף הסלים במהלכה (טיארג'אן ופינקל, 2025). לפיכך נראה כי במשך כל התקופה מתקיימת שניות בין מאבק בין קבוצות חברתיות לבין התנהלות אחראית ושאיפה לסולידריות חברתית לטובת מטרה משותפת של הגנת המדינה ושירות בצה"ל, ואלו מתקיימות זו לצד זו תדיר.

סכנת העמקת החזירה של השסע הפוליטי לצה"ל. למרות האמון הרב והקונצנזוס שצה"ל זוכה להם במשך כל המלחמה,³ לפחות בחלק מתקופת המלחמה זלגו סממנים של השסע הפוליטי גם לתוך צה"ל. כמו בעבר גם בימים אלו צה"ל משמש זירה למאבקים בין קבוצות חברתיות שונות, הגם שעם הזמן הם בעיקר בנושאים הקשורים ליחסי דרג מדיני-דרג צבאי ולשוויון בעומס השירות. השסע מתבטא גם במתח גלוי בין הדרג המדיני לצבאי במשך כל המלחמה (לדוגמה: בן-ישי, 2025).

העצמת הדיון המשפטי במלחמה באה לידי ביטוי בדיונים שמניעים גורמים בין-לאומיים (בנושאי חוקיות המלחמה והאשמת חיילי צה"ל בפשעי מלחמה) וכן גורמים משפטיים ישראלים.

3.2 מרכיבי קטגוריית המלחמה הכוללת

מרכיבים אלה עומדים במתח עם מרכיבי פרדיגמת החברה האזרחית שהוצגו לעיל. לדוגמה:

צורך בהתעצמות צה"ל וזרישה לכך: נראה כי החל משבעה באוקטובר אין עוררין על הצורך של צה"ל להתעצם, הן מבחינת כוח אדם (הבא לידי ביטוי יותר מכול בגיוס מילואים בהיקף נרחב למגוון משימות) והן מבחינה תקציבית. ההבנה כי אנו נמצאים בפני שינוי בהיבט זה ברורה. עם זאת, בעת כתיבת שורות אלה עדיין לא ברור היקף ההתעצמות הנדרש בשנים הקרובות ולטווח הארוך, וסביר שהוא יושפע גם מהפרדיגמה המתחרה.

ציפייה לשוויון בעומס השירות, בדגש על המילואים: סוגיית השוויון בשירות, ובעיקר בשירות המילואים, הייתה רחוקה מאוד מלב הדיון הציבורי בשנים האחרונות, כנראה בעיקר משום שהמערך הופעל בצמצום בשנים אלה למרות סבבי הלחימה המוגבלת. הדבר בא לידי ביטוי גם בעמדות המשרתים בסקרי ממד"ה. בסקר המילואים של ממד"ה שנערך ב־2018 למשל, רוב גדול של משרתי המילואים (68%) טענו כי הם "מקבלים בהבנה את העובדה שלא כולם משרתים במילואים" (ממד"ה, 2018). בעת כתיבת שורות אלה התמונה כמובן אחרת לחלוטין. סוגיה זו מתכתבת עם סוגיית ההסלמה במאבק הערכי-חברתי של קבוצות חברתיות שהוצגה

³ והדבר בא לידי ביטוי במגוון מדדים, כמו סקרי המכון הישראלי לדמוקרטיה וסקרי המכון למחקרי ביטחון לאומי - INSS.

קודם, בכך שהיא משמיעה קול חשוב בדיון נגד הפטור מגיוס לחרדים. **יוקרה והכרה חברתית בערך השירות בעת "חרבות ברזל"**: הציפייה ליוקרה חברתית בערך השירות בעת "חרבות ברזל" גדלה מאוד. היא אכן באה לידי ביטוי הן בדיון התקשורתי היום־יומי והן בהטבות כלכליות ואחרות הניתנות למשרתי מילואים.

מגויסות והקרבה: שיח על נכונות הגיוס וההקרבה של חיילי צה"ל ושל החברה הישראלית עולה חדשות לבקרים בדיון הציבורי. הדבר מתבטא גם בחיזוק היוקרה והערך של שירות הלוחמים. דוגמה בולטת לכך היא שבשנים שקדמו למלחמה סברו בדיונים הפנימיים בצה"ל, כי הצבא עובר מהיותו נסמך על מסות של כוח אדם ותמרון, בסגנון המזכיר צבא המונים, לצבא המתבסס יותר ויותר על טכנולוגיה ומודיעין. בדיון הצבאי הוזכרו לעיתים קרובות שתי ליבות המובילות את צה"ל: הליבה הטכנולוגית לצד הליבה הלוחמת. אירועי שבעה באוקטובר שינו באחת את התפיסה הזו: אתוס הלחימה חזר למקומו המרכזי למרות ההכרה המוכחת בחשיבות הטכנולוגיה. עם זאת, עדיין לא כל המגזרים מתגייסים לצה"ל, וקיים מתח לגבי הגיוס וההקרבה של קבוצות חברתיות שונות.

החטופים כסוגיה בלתי פתורה: סוגיית החטופים היא סוגיה שונה וחרגה שעוצמתה אינה מוכרת מאירועי עבר. היא מחייה את הדיון על המלחמה ועל מחיריה מדי יום, והשפעתה על רגשות הציבור רבה. גם החזרת החטופים באוקטובר אינה צפויה לשנות את המשך מרכזיות הסוגיה בדיון הציבורי הישראלי לטווח הארוך.

3.3 מרכיבים שבין הפרדיגמות

פרק זה ידגים מרכיבים מובהקים שבין שתי הפרדיגמות שתוארו.

עוצמה משתנה של המחאה החברתית ומאפייניה: המלחמה החלה בתקופה של מתוחות חברתית חריפה, ונראה בעליל כי המחאה החברתית מתרחשת במהלכה כתופעה של גאות ושפל: כאשר המלחמה מגיעה לנקודות שיא – לפני התמרון שאחרי שבעה באוקטובר, בעת מבצע "חיצי הצפון" ובעת מבצע "עם כלביא" – יורדת עוצמת המחאה החברתית, ולהיפך.

אין הסכמה על תפיסת סיום המלחמה ועל ההישג המצופה ממנה: אחת הסוגיות הנתפסות כבלתי פתורות במלחמה הנוכחית, גם קרוב לשנתיים מאז תחילתה, היא תפיסת סיום המלחמה הרצוי וההישג המצופה ממנה בהתאם למטרות. נראה כי במשך זמן התקיים מתח בדעת הקהל בין שתי מטרות המלחמה המרכזיות: מיטוט חמאס ויצירת התנאים להשבת חטופים. מתח זה יצר דיסוננס ערכי ורגשי עמוק. דומה כי סוגיה זו התמתנה עם כינונה של הפסקת האש והחזרתם מהשבי של עשרים החטופים החיים ושל חלק מהחטופים החללים, אך היא עשויה לחזור למרכז השיח בהמשך ולקבל גוונים שונים בעיקר סביב אתגרי יישום ההסכם, לרבות סוגיית חופש הפעולה ברצועת עזה.

השפעת לחץ בין-לאומי על דעת הקהל: במלחמה הנוכחית ישראל נמצאת תחת לחץ בין-לאומי חסר תקדים: על פי הקריטריונים של העבר הלא רחוק ניתן היה להעריך כי "שעון החול" של הלגיטימציה הבין-לאומית יהיה מרכיב מעצב בתודעת הציבור הישראלי. אולם האיום הקיומי שחזר לקדמת הבמה, כמו השלכות אירועי שבעה באוקטובר, הפחיתו את השפעת הלחץ הבין-לאומי על דעת הקהל בישראל.

סיכום ודיון

למדנו מהעבר כי מלחמות גדולות יוצרות פוטנציאל לשינוי ניכר במאפייני פעילות של צבאות, בחשיבה הצבאית וביחסי צבא-חברה (טיארג'אן ופינקל, 2025). ניתן להניח בביטחון שמלחמת "חרבות ברזל" אינה יוצאת מן הכלל הזה. במהלך השנתיים האחרונות תודעת החברה הישראלית אינה מאמצת במלואה את הפרדיגמה החדשה-ישנה של מלחמה כוללת, שעל פיה כל החברה מגויסת. למרות הטראומה של שבעה באוקטובר היא אינה נוטשת את הרצון לשמר את תפיסתה כחברה אזרחית, כפי שהכרנו לפני המלחמה. אף על פי כן, למרות הקטנת האיומים הניכרת, אין חזרה לקטגוריית החשיבה של חברה אזרחית, ואף רחוק מכך. ההערכה היא שהדינמיקה בין שתי הפרדיגמות שתוארו, תעצב בשנים הקרובות את החשיבה בסוגיות צבא-חברה עד להתייצבות פרדיגמה חדשה המבוססת על שתי קודמותיה אך שונה מהן. הדינמיקה בין שתי הפרדיגמות עשויה ללמד על חוסנה של החברה הישראלית ועל יכולתה להתאים את עצמה לאתגרים הביטחוניים לצד שמירה על מרקם החיים האזרחי. עם הזמן עולות סוגיות העשויות להשפיע על הפרדיגמה החדשה ולעצב אותה.

תפיסת האיום כגורם מעצב מרכזי של יחסי צבא-חברה: אירועי שבעה באוקטובר שינו מהותית את תפיסת האיום בישראל. למרות ההצלחות במלחמה והפגיעה בחלק מהאיומים הגדולים ביותר על ישראל בעשרות השנים האחרונות עלתה מאוד תפיסת האיום הבסיסי. היא צפויה להיות גבוהה ובעלת מרכיב קיומי בזמן הנראה לעין, יהיו אשר יהיו תוצאות המלחמה וההתפתחויות שיבואו אחריה. במילים אחרות: הצפי הוא שתיוותר תחושת איום קיומי בסיסי גבוהה, לצד תנודתיות בתפיסת האיום היום-יומי. על כן ניתן להניח כי רמת המגויסות של החברה הישראלית צפויה להישאר גבוהה הרבה יותר מהמוכר לפני המלחמה, כי ערך הלחימה יוסיף להיות ערך מוביל, וכי יישמר האמון הגבוה בצה"ל הנובע מהבנת חשיבותו הקריטית כמגן העם. על כך יפורט בהמשך.

מצב מובחן של מלחמה: ניתן להניח כי הפרדיגמה החדשה של יחסי צבא-חברה בישראל כוללת מרכיבים משתי פרדיגמות החשיבה שתוארו, וגם כאלה שעדיין לא עוצבו. השלכה מרכזית של כך היא שבהינתן האפשרות לקיומן של מלחמות מסוג זה, יש להיערך ב"בזמן לאיומים הדומים לאלה של מלחמות קלסיות גדולות וגם למלחמות בעצימות נמוכה. זאת לאחר שנים ארוכות שבהן צה"ל והחברה הישראלית

הכינו את עצמם בעיקר לקראת סבבי לחימה בעצימות נמוכה. הביטוי הבולט ביותר לכך צפוי להתרחש במערך היבשה, וכנגזרת מכך במערך המילואים.

זיכרון העבר: לעיתים נדמה כי צה"ל והחברה הישראלית "מעלים מהאוב" דפוסי פעולה מוכרים מתקופת המלחמות הגדולות, ומנסים להחיות אותם בניהול היום-יום בצה"ל ובשיח הציבורי. הדוגמה הבולטת ביותר לכך קשורה למקומו המרכזי של מערך המילואים, למחשבות על אופני הפעלתו ולאופי השירות בו.

ניהול מערך המילואים: סוגיה משמעותית במלחמה היא תרומת מערך המילואים. בעת כתיבת שורות אלה תצורת השירות במילואים והיקפי השירות בשנים הקרובות עדיין לא עוצבו. ייתכן גם שמשרתי המילואים לא אמרו את המילה האחרונה בקשר לכך, כפי שקרה לאחר מלחמות קודמות. מחד גיסא, היקף גיוס המילואים מעיד יותר מכול על יישום פרדיגמת החברה המגויסת, ומאידך גיסא, שיח התגמולים והדרישה הבלתי ממומשת לגייס קבוצות נוספות בחברה הישראלית מצביעים על כיוון חשיבה אחר.

עיצוב מחודש של מאפייני האמון בצה"ל: המדדים של כלל הגופים הבוחנים אמון במוסדות בכלל ובצה"ל בפרט (מחלקת מדעי ההתנהגות 2002-2025; המכון הישראלי לדמוקרטיה 2023-2025; המכון למחקרי ביטחון לאומי 2023-2025) מראים כי רמת האמון המוצהר בצה"ל, כפי שהיא מדווחת בסקרי עמדות, עדיין גבוהה מאוד. אולם נתוני ממד"ה המשווים את הערכת האמון לזו שבעשרות השנים שקדמו למלחמה, מראים כי רמת האמון בעת כתיבת שורות אלה מסויגת מעט מזו שבתקופה שקדמה למלחמה: הערכת האמון נמוכה מעט מבעבר, ובפרמטרים אחדים האמון לא השתקם לחלוטין, בעיקר בכאלה הקשורים לממדי הגנה. ייתכן שבציפיות המתהוות של הציבור בהשפעת אירועי שבעה באוקטובר יהיה ממד של התפכחות ביחס לסוגיות ביטחוניות. לצד זאת, סביר להניח שההערכה הרבה והבסיסית שצה"ל זוכה לה מהחברה הישראלית השסועה, תמשיך לשמר בעבורו את הפוטנציאל להמשיך לשמש גשר לצמצום הפערים החברתיים בישראל, כפי שהיה עד היום.

אף על פי כן, ייתכן שייוצר פיצול בהערכת יכולותיו של צה"ל, ושחלק מהציפיות מיכולות ההגנה של צה"ל יהיו מסויגות מעט על רקע לקחי השנים האחרונות. ציפיות אלה עשויות לצבוע באור מעט שונה את האמון בצה"ל. יתרה מזאת, חדירה מסוכנת של השסעים החברתיים לתוך צה"ל עלולה להשפיע במידה רבה לא רק על לכידות צה"ל, אלא גם על האמון בו.

תמורות חברתיות בראי מגמות גלובליות: מגמת החזרה ללאומיות בשנים האחרונות בארה"ב ובמדינות שונות בעיקר באירופה, לצד פוטנציאל התערעורת הסדר העולמי על רקע עימותים רבים המתרחשים כיום, עשויים להוביל לחוסר יציבות אזורית שמוקדם להעריך את השלכותיו. החברה הישראלית עשויה למצוא כי ניסיונה בשנתיים האחרונות, ובכלל זה התנועה בין הפרדיגמות, משרתת אותה

בתהליך הסתגלות וברכישת יכולות ומשאבים חדשים לעמידה באתגרים עתידיים ובמצבים לא מוכרים.

המתח בין הפרדיגמות עלול ליצור לא מעט אתגרים במשך הזמן. להלן שתי

דוגמאות לכך: האחת - תפיסת איום קיומי, המצריכה היענות להתגייסות כדי להתמודד עם האיום, צפויה להיות תובענית מאוד ביחס למוכר לפחות בשנים הקרובות. היקף ביצוע שירות המילואים יתייבב כנראה, אך סביר להניח שיישאר גבוה לאין שיעור בהשוואה לשני העשורים האחרונים לפחות. מנגד, מתחים חברתיים עלולים להתעצם ולאתגר את מרקם היחידות, בעיקר לנוכח סיום המלחמה, ההתמודדות עם תוצאותיה ומחירה הכבדים. כמו כן, עצם הדרישה לשוויון בחלוקת עומס השירות עלול להעצים מתחים בין קבוצות בחברה הישראלית.

השנייה - בימים שבהם נכתב נייר זה, מתמודדת החברה הישראלית עם מתח סביב עיצוב המציאות הביטחונית והמעורבות הבין-לאומית. סוגיה זו עשויה ללוות את החשיבה בתחום יחסי צבא-חברה בישראל עוד שנים ארוכות, ולשמש גורם מעצב של תפיסת יחסי צבא-חברה המתחדשת.

בסיכומי של דבר, נעריך שקיימת התארגנות תודעתית חדשה של יחסי צבא-חברה, המעוצבת בימים אלה "על אש קטנה", וצפויה להמשיך להתעצב בשנים הקרובות בהתאם להתפתחויות עתידיות. ההתארגנות החדשה נמצאת בין שתי הפרדיגמות, והיא יוצרת סוג חדש של תפיסת עולם שתלווה אותנו במשך זמן רב. לא צפויה חזרה מלאה לאחת משתי הפרדיגמות התודעתיות שתוארו. ההתגייסות של החברה הישראלית, וביתר שאת של מערך המילואים, היא מרכיב מכריע בחוסן הלאומי, והיא מאפשרת התמודדות עם האתגר הביטחוני לצד היכולת לשמר מרקם חיים אזרחי. עם זאת, המתחים החברתיים המתעצמים עלולים לאיים על לכידות צה"ל ולהכניס לתוכו מתחים ושסעים. האתגר וההזדמנות בהקשר זה הם לחזק את הלכידות בשורות צה"ל, לנהל סדר יום של שיקום האמון בצה"ל, לייצב בשקיפות את תפיסת האיום ולשמר את יכולת ההתמודדות הגבוהה של החברה הישראלית, כפי שהתגלתה בשנתיים האחרונות.

ההתארגנות התודעתית החדשה היא פונקציונלית, שהרי היא אמורה להיות בסיס להתארגנות ביטחונית, כלכלית וחברתית חדשה, ולשמש מעין סכמה המאפשרת להסדיר מחדש את הציפיות ההדדיות בין צה"ל למערכת האזרחית בהתאם לצורכי הביטחון ולמשימות המצופות מצה"ל. כל זאת לצד שמירה על מרקם חיים אזרחי-חברתי שאליו היא ממשיכה לשאוף גם כיום: שמירה על משק מתפקד, סדר יום אזרחי ורווחה כלכלית יחסית.⁴

⁴ הכותבים מבקשים להודות לשותפינו לחשיבה ולגיבוש הרעיונות שעלו במסמך זה: סא"ל איה דולב, סא"ל (במיל') יותם אמיתי, אל"ם (במיל') ד"ר עופרה בן-ישי.

רשימת המקורות

- אגף המבצעים (אמ"ץ) - חטיבת תורה והדרכה (תוה"ד) (2001). **העימות המוגבל**. צה"ל: מטכ"ל-30.
- אהרון שפרן, דקלה ושפירא יערה (11 באוגוסט 2024). "ח"כים תקפו את הפצ"רית שהשיבה: 'אני שומרת על הלוחמים'". **כאן 11**.
- אריאן, אשר (1999). **ביטחון בצל איום: דעת קהל בישראל בשאלות של שלום ומלחמה**. מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים; פפירוס, אוניברסיטת תל אביב.
- בזק, יובל (2018). "בין הכרעה לניצחון, בין תמרון לשחיקה". **מערכות** 479, 24-31.
- בזק יובל, בן שלום עוזי, טיארג'אן רוני, סינגר ארי וסמוליארוב טניה (6 באפריל 2022). "השלכות אפשריות של המלחמה באוקראינה על יחסי צבא-חברה בישראל: מחשבות ראשונות". **מערכות**.
- בן־אליעזר, אורי (1994). "אומה במדים ומלחמה: ישראל בשנותיה הראשונות". **זמנים** 49, 53-64.
- בן־אליעזר, אורי (2003). "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי־מיליטריזם ונאו־מיליטריזם בעידן פוסט־הגמוני". בתוך אלחאג', מאג'ד ובן־אליעזר אורי (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בעידן משתנה**, אוניברסיטת חיפה; פרדס הוצאה לאור, 29-76.
- בן־גוריון, דוד (1955). **צבא וביטחון**. מערכות.
- בן־ישי, עפרה (11 באוגוסט 2025). "שחיקת עקרונות צבא האזרחים והמשבר ביחסי הדרג הנבחר והדרג הצבאי". **האוניברסיטה הפתוחה: המכון לחקר יחסי צבא-חברה**.
- גזית, ניר ולוי יגיל (עורכים) (2016). **צבא מחנך עם: יחסי הצבא עם מערכת החינוך האזרחית**. האוניברסיטה הפתוחה.
- הכט, עדו (2018). "מה זה תמרון רב זרועי?". **מערכות** 479, 32-33.
- המכון הישראלי לדמוקרטיה (2023-2025). **סקרי עמדות הציבור בעת מלחמת "חרבות ברזל"**.
- המכון למחקרי ביטחון לאומי (2023-2025). **סקרי עמדות הציבור בעת מלחמת "חרבות ברזל"**.
- זיתון יואב (1 באוגוסט 2024). "עשרות משפטנים צבאיים פרסמו עצומת תמיכה בפצ"רית: 'להוקיע כל אלימות'". **ynet**.
- טיארג'אן, רוני (2021). **תמורות בדעת הקהל היהודית בישראל בעת אירועי לחימה בעצימות נמוכה, 2002-2019** [עבודה לשם קבלת תואר דוקטורט]. אוניברסיטת שטרסבורג.
- טיארג'אן, רוני ופינקל מאיר (2025). **בין משבר חברתי למלחמה אסימטרית ארוכה: נקודות ייחוס ממלחמות עבר להבנת מלחמת "חרבות ברזל" בהקשר צבא-חברה**. אמ"ץ-תוה"ד-מרכז דדו; משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- כספי, דן (1997). "מבוא: עמודי התווך של הדמוקרטיה הישראלית". בתוך כספי דן (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, מכון ון ליר; הקיבוץ המאוחד, 1-28.
- לוי, יגיל (2021). "מהו צבא האזרחים?" **חברה, צבא וביטחון לאומי** 1, 9-30.
- לימור, יחיאל (1997). "הנסיך הקטן" ו'האח הגדול', או: תעשיית התקשורת הישראלית בעידן של תמורות". בתוך כספי דן (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, מכון ון ליר; הקיבוץ המאוחד, 29-46.
- ליסק, משה (1990). "האינתיפאדה הישראלית: פרספקטיבה היסטורית וסוציולוגית". בתוך גל ראובן (עורך), **המלחמה השביעית**, הקיבוץ המאוחד, 17-37.

- ליסק, משה (2001). "האתוס הביטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית". *תרבות דמוקרטית* 4-5, 187-211.
 - מחלקת מדעי ההתנהגות - ממד"ה (2018). *סקר עמדות משרתי מילואים ביחידות לוחמות*.
 - מחלקת מדעי ההתנהגות - ממד"ה (2002-2025). *סקרי "עמדות הציבור במצבי ביטחון משתנים"*.
 - עירן יונה, מיטל (2013). *היבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים של פעולת הצבא בתווך האזרח*. במחנה.
 - שני, אודי וקוצ'יק יוסי (2007). *השינויים המתחוללים במדינת ישראל והשלכותיהם על מודל השירות בצבא ועל משימות צה"ל בתחום החברתי*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
-
- Addison, Paul (2011). *The road to 1945: British politics and the Second World War revised edition*. Random House.
 - Calder, Angus (1992). *The people's war: Britain 1939-1945*. Random House.
 - Cohen, Stewart A. (2001). *The scroll or the sword?* Harwood Academic Publishers.
 - Craig, Gordon A. (1955). *The politics of the Prussian army, 1640-1945*. Clarendon Press.
 - Hammes, Thomas X. (1994). "The evolution of war: The fourth generation". *Marine Corps Gazette*, 78(9), 35-44.
 - Hammes, Thomas X. (2005). *Insurgency: modern warfare evolves into a fourth generation*. National Defense University Washington DC Intitution For National Strategic Studies.
 - Hoffman, Frank G. (2007). *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*. Potomac Institute for Policy Studies.
 - Hoffman, Frank G. (2009). "Hybrid Warfare and Challenges". *Joint Force Quarterly*, 52, 34-39.
 - Inbar, Efraim (1990). "Attitudes toward war in the Israeli political elite". *Middle East Journal*, 44(3), 431-445.
 - Levy, Yagil (2009). "Is there a motivation crisis in military recruitment in Israel?". *Israel Affairs*, 15(2), 135-158.
 - Lidell Hart, Basil H. (1991). *Strategy, second revised edition*. First Meridian publishing.
 - Mattis, James N., & Hoffman, Frank (2005). "Future warfare: The rise of hybrid wars." *Proceedings-United States Naval Institute*, 131(11), 18-19.
 - Michael, Kobi, Kellen, David, & Ben Ari, Eyal (2009). "Introduction: wars and peace support operations in the contemporary wars: conceptual clarifications and suggestions". In Michael Kobi, Kellen David, & Ben Ari Eyal (Eds.), *The transformation of the world of war and peace support operations*, Praeger, 1-20.
 - Moran, Daniel, & Waldron, Arthur (Eds.) (2003). *The people in arms: Military myth and national mobilization since the French Revolution*. Cambridge University Press.

- Moskos, Charles C. (2000). "Toward a post-modern military: The United States as a paradigm". In Moskos Charles C., Segal David R., & Williams John A. (Eds.), *The postmodern military: Armed forces after the Cold War*, Oxford University press, 14–31.
- Moskos, Charles C., Segal, David R., & Williams, John A. (2000). "Armed forces after Cold War". In Moskos Charles C., Segal David R., & Williams John A. (Eds.), *The postmodern military: Armed forces after the Cold War*, Oxford University press, 1–13.
- Mueller, John E. (1973). *War, president and public opinion*. Wiley.
- Mueller, John E. (1994). *Policy and opinion in the Gulf War*. University of Chicago Press.
- Siboni, Gabriel (2009). "From the Second Intifada through the Second Lebanon War to Operation Cast Lead: Puzzle pieces of a single campaign". *Military and Strategic Affairs*, 1(1), 25–33.
- Smith, Rupert (2012). *The utility of force: The art of war in the modern world*. Penguin.
- Tiargan, Roni, Eran Jona, Meytal (2016). "The Israeli public's perceptions towards the IDF – stability and change". *Armed forces and society* 42(2), 324–343.
- United States Army (1990). *military operations in low intensity conflict*, FM 20–100. Department of the Army.